

TÜRKÇEDE KİP OLGUSU ÜZERİNE GÖRÜŞLER

AHMET KOCAMAN

Dil çok yönlü bir olgudur; dil dizgesinin karmaşık ama belli bir düzeni yansıtan yapısındaki bu çok yönlülük dilsel işlev açısından da geçerlidir, çünkü dilin tek görevi düz tümce üretmek değildir; başka bir anlatımla, salt betimsel (gönderimsel) bir işlevi yoktur dilin. Soru sormaya, buyruk vermeye, dilekte bulunmaya, kesinlik ya da belirsizlik vb. anlatmaya da yarar dil. Bireysel olduğu ölçüde, belki daha çok, toplumsal bir etkinliktir; bu açıdan da dil birimlerinin yalnızca yapısal yönden incelenmeleri, kendi içlerinde son bulan birimler olarak algılanmaları yetmez, bunların dilsel değerlerinin anlaşılması içerdikleri söz eylemin (speech act), konuşmacı ya da dinleyicinin dil olayı karşısındaki tavrının, sözcenin kullanıldığı bağlamın, kısacası ilgili dil içi ve dil dışı etmenlerin gözönüne alınmasını gerektirir. Dilde iç ve dış etmenlerin karşılıklı etkileşimini en iyi gösteren öğelerden birisi kiptir.

Kip ya da kiplemenin niteliği konusunda değişik görüşler vardır; burada bunları tartışacak değiliz¹ Kipin, A. Dilaçar'ın deyimiyle, 'fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve *ruh durumunu*, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam', betimleme, istek, dilek, zorunluluk gibi olguları belirleyen bir gramer ulamı olduğu kabul edilebilir². Ancak bildirme kipi, dilek-koşul, gereklilik kipi gibi ayrımların salt eylem öbeği çerçevesinde algılanmasının yeterli olmadığını düşünüyoruz. Bir kez Türkçede ve belki tüm dillerde kiplemenin salt eyleme özgü bir olgu olduğunu kabul etmek güç görünüyor. Şu örnekleri inceliyelim :

1. Ahmet *belki* gider.
2. Ayşe *herhalde* sınıfını geçmiştir.
3. Arkadaşının başarısızlığı *kaçınılmaz* mı?
4. Çocuk *zorunlu* olduğu için erken kalkıyor.
5. Yasa *kesinlikle* bugünlerde çıkacak.

¹ Bu konuda belli başlı gramer kitaplarına bakılabilir. Örn. Gencan (1971), Banguoğlu (1974). Ayrıca bunların özeti için bkz. Sevgi Özel - Neşe Atabay, *Sözcük Türleri II* (Yöneten ve yayıma hazırlayan Prof. Dr. Doğan Aksan) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1976. s. 105-115.

² *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (Belleten 1971), Ankara, 1971. 106. s. ve ötesi.

Bu tümcelerde geçen *belki*, *herhalde* sözcükleri olasılık anlatırken (elbette eylemin durumu da bu olasılığı etkilemektedir.), *kaçınılmaz*, *zorunlu*, *kesinlikle* sözcükleri ise gereklilik kipinin değişik ayrımlarını dile getirmektedir. Bunlar gibi, *acaba*, *sakın*, *kuşkusuz*, *usulca*, *eğer*, *ister*, *olası*, *olanaklı* vb. sözcükler kişinin eylemin anlattığı iş, oluş ya da devinime ilişkin tavrını yansıttıkları için kip ulamının kapsamı içinde olmaları gerekir. Dilbilim yazınında bu tür olgulara sözcükleşme (lexicalization) denmektedir. Buna benzer kullanımlara söylemde sık sık raslandığını belirlemek gerekir. Örneğin.,

6. Ya öyle mi? Nasıl olur? (İnanmak istemiyorum)

7. Gitti, gider. (Artık zararın önüne geçilmesi çok güç, ya da bu konuda birşey yapılamaz.)

8. Gelecek, gelecek, (Söz verdi bize, gelmemelik edemez.) türünden sözce ve yinelemelerin ayraç içinde örneği verilen edimsel değerleri anlatmaları açısından kip ulamı çerçevesinde düşünülmeleri gerekir. Bunun gibi,

10. Yarın arkadaşın gelecek mi?

Tahmin ederim.

11. *Sanırım*, bu konuda yeni bir denemeye girmek istemezsin. sözcelerindeki *tahmin ederim*, *sanırım* anlatımları kipteki kişisel tutumun açık bir örnekleme sergilemektedir. Başka bir anlatımla, salt bildirme kipinin geniş geniş zamanı değildir söz konusu olan. 6,7 ve 8. tümcelerde derin yapıda bulunan söylem (ayraçta belirlenen edimsel değerler), 10 ve 11. tümcelerde ise açıkça görülen yüzey yapı sözcelerin kipsel değerlerini belirlemektedir. Açıkçası *sanırım*, *tahmin ederim* anlatımları kullandıkları dilsel bağlamda bildirme kipinin ötesine geçmekte, bir tür öznel kip oluşturmaktadırlar³. Bu örnekler bir yandan kipsel olguların tümce üstü birimler açısından ele alınmaları gereğine işaret ederken öte yandan dilbilim yazınında kip konusunun işlenişinde ele alınan özne ve söylem yönelimli iki tür kipleme örnekleme-
mektedir. Önce birinci noktayı yeni bir örnekle pekiştirelim :

12. Bu yıl yeterince ödeneğimiz var. Okul çatısının onarımı *yapılabilir*.

13. Sanatçının son şiirlerine yeni bir dünya görüşü yansımış görünmekte; eski yapıtlarındakinden oldukça ayrı bir bakış açısı ile karşı karşıyayız. Bu bakımdan ozanın sanat anlayışının iki açıdan çözümlemesi *yapılabilir*.

Bu örneklerde –Ebil– biçimbirimi ile anlatılan ‘yeterlilik’ durumu iki sözcenin bütünü gözönüne alındığında önemli bir ayrımı yansıtmaktadır. 12. tümcede olgusal (factual) bir yeterlik anlatılırken, 13. tümcede kuramsal bir yeterlik söz konusudur. Aynı biçimbirimde bulunan ‘yeterlik’ ile ‘olasılık’ kipleme ayrımı da yine bir söylem çerçevesinde yapılabilir :

³ Kipleme de öznel - nesnel ayrımı için bak. J. Lyons. *Semantics*, vol II, CUP, 1977. 769. s. ve ötesi.

14. Yöneticiye durumu anlattım. 'Bugün *gelmeyebilirsin*, 'dedi.

(Doğrusu işin bu kadar kolay çözümlenebileceğini düşünmemiştim.)
Burada -Ebil- biçimbiriminin 'yeterlik' değil 'olasılık' anlattığını belirlememize yarayan iki ipucu var. Bir yandan yönetici-memur ilişkisinin niteliği (Austin'in deyimiyle hazırlayıcı koşullar) 'bugün *gelmeyebilirsin*' sözcüğünden bir "izin" yorumu çıkarmamızı olanaklı kılıyor; öte yandan Türkçede 'gelemeyebilmek' gibi ayrı bir dilsel birimin varlığı tümcedeki sözkonusu birimin izin ya da olasılık anlattığını, yeterlik kipininse -*Emeyebilmek* birimince belirlendiğini gösteriyor. Burada kip ayrıştırılmasında olumlu/olumsuz kavramının da işe karıştığını gözlüyoruz. Bu bakımdan kimi yazarlar 'olumsuzlamayı' da bir tür kipleme olarak düşünmektedirler⁴. Aşağıdaki örnekler Türkçede olumsuzlamanın ortaya çıkardığı bir ayrımı göstermektedir :

15. Yarın bu işin bitirilmesi olanaksız.

16. Yarın bu işin bitirilmesi olanaklı değil.

Bu tümceler elbette biçimsel değişkeler olarak da algılanabilir ancak dikkatli bir okuyucu ya da dinleyici birincideki olumsuzlamanın daha dolaysız, o nedenle daha kuvvetli olduğunu kabul edecektir. İkinci tümcede ise olumlu/olumsuz karşıtlığından doğan, bir ölçüde yumuşatılmış bir olumsuzlama söz konusudur. Olumlu/olumsuz karşıtlığının kiplemede önemli olduğu şu örneklerden de anlaşılabilir :

17. Arkadaşınız bu işi yapabiliirdi.

18. Arkadaşlarınız bu işi yapmayabiliirdi.

19. Arkadaşınız bu işi yapamayabiliirdi.

Tümcelerim hepsi de 'yeterlilik/yetersizlik' anlattığı halde (fiziksel ya da tinsel), 17 ve 18. tümceler öznesinin istemine bağlı bir yetersizliği 19. tümce ise nesnel bir yetersizliği ön plana çıkarmaktadır. Şu tümcelerde de ilginç bir karşıtlık görüyoruz :

20. Dün orada olamadı.

21. Dün orada olamazdı.

20. tümce kipte olumsuzlaşmayı anlatırken, 21 örnek tüm önermeyi olumsuzlamaktadır.

Son örneklerden esinlenerek, öteki dillerde olduğu gibi, Türkçe kiplemede de özne ile söylem yönelimli kip ayrımının yapılabileceğini göstermeye çalışalım :⁵

22a) Çocuk gelse (iyi olacak)

b) Çocuk gelecek (kendisi gelmeyi kabul etti)

23a) Çocuk gelmeli (ben öyle istiyorum)

⁴ bak. J. Lyons. *Semantics*. vol II, CUP, 768-778. ss.

⁵ bak. F. R. Palmer. *The English Verb*. Longman, 1974. 100 s. ve ötesi.

b) Çocuğun gelmesi gerekiyor. (Okulun kuralları bunu gerektiriyor)

24a) Çocuk gelebilir. (isterse ya da isterseniz)

b) Çocuk gelmeyebilir. (istemese gelmez)

Ayrıca içindeki açıklama ya da bağlamın gösterdiği gibi Türkçe -sa, -meli biçimbirimleri söylem yönelimli bir kiplemeyi anlatmakta, yani özne dışı bir etmenin ağırlığı ya da etkisi söz konusu; sözcükleşmiş kiplemede de (gerekmek, zorunda vb.) bu kural geçerli görünüyor ama yeterlilik kipi için aynı şeyi söyleyemiyoruz. 24a örneği iki yorumun da geçerli olabileceğini gösterirken, 24b tümcesi özne yönelimli bir örneği sergiliyor. Bu örnekten olumsuzlamanın kipteki önemini bir kez daha anıyoruz.

Kiplemede kullanılan kimi eklerle kimi belirteçlerin aynı tümcede kullanılışı da kip olgusu yönünden üzerinde durulması gereken bir konudur :

25a) Bu görevi başarmalısın.

b) Bu görevi mutlaka başarmalısın.

26a) Sorunuzu belki ben yanıtlayabilirim.

b) Sorunuzu ben yanıtlayabilirim.

Örneklere görüldüğü gibi kesinlik belirteci denilen *elbette, kuşkusuz, asla, hiç* vb. sözcükleri kipi 'kesinlik', 'kaçınılmazlık', 'zorunluluk' gibi yönlerden pekiştirirken, olasılık belirteçleri (belki, olsa, herhalde...) tam tersine olasılığa zayıflatmaktadırlar.

'Olasılık' bir ölçüde olumsuzluk ya da gerçekdışılık içerdiğine göre, bunun bir belirteçle desteklenmesinin bu olasılığı daha da zayıflatması olağan görülmelidir. Bu bakımdan kip ekleri ile belirteçler arasında bir kip uyumundan da söz edilebilir. Başka bir deyişle :

27. Anahtar mutlaka bulunmalı
tümcesi gramere uygun olduğu halde,

28*. Anahtar belki bulunmalı
tümcesi Türkçede kabul edilebilir bir tümce değildir.

Öte yandan kiplerin tek yanlı bir edimsel işlevi olmadığını da anımsamak gerekir :

29. Gelin bakalım (sizi bekliyorum, sizi çok özledim)

30. Buyurun (biraz pasta daha almaz mısınız?)

31. Buyursunlar (Ne iyi ettiniz geldiğinizde, gözlerimiz yollarda kaldı...)

Bu sözcelerin yüzey yapıda buyruk gibi görünseler de buyruk vermedikleri ayrıca içinde belirlenen bağlamlardan da açıkça anlaşılmaktadır.

Kısaca yinelemek gerekirse, Türkçede kip olgusunun çok yönlü bir ulam olduğunu saptamak gerekmektedir. Sözgelimi son örnekler kipin anlaşılmasında salt arıtılmış (standardized) tümcelerin değil, sözcelerin de gözönüne alınmasının yararını göstermektedir.

Kiplerin yalnızca-sa, -meli, -a, -ebil gibi eklerle sınırlanması olaya tümüyle yapısal bir açıdan bakmak anlamına gelir; oysa dilsel olayların bütünlüğü salt yapısal bir yaklaşımla sağlanamaz. Dilin öncelikle toplumsal bir olgu olması ve değişik işlevleri bulunması kip ulamının daha geniş bir çerçeveden, tümcelerüstü birimler açısından ele alınmasını gerektirmektedir. Bu bakımdan Türkçede kip ulamanın anlaşılması dil birimlerinin edimsel değerlerinin, kullanıldıkları bağlamın, öznel ve nesnel bakış açılarının gözönüne alınmasını gerektirir. Öte yandan tüm dillerde olduğu gibi Türkçede de eklerle kip ulamı arasında bire bir eşleşme olmadığı kabul edilmelidir; çünkü kipleri belirleyen ekler kimi zaman paralinguistik etmenler yüzünden, kimi zaman da bağlamın ortaya çıkardığı koşullar nedeniyle birkaç işlevi birden yüklemektedirler. Bu nedenle dil kullanımında bildirme kipinin kullanım alanının çok sınırlı olduğunu saptamak zorundayız. Dildeki bu çok yönlülük genel olarak insan dilinin esnekliğini gösterdiği gibi, Türk dilinin anlatım gücünü de simgelemektedir.

Kaynaklar :

1. T. N. Gencan, *Dilbilgisi*, TDK Yayınları, İstanbul, 1971.
2. T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul, 1974.
3. J. Lyons, *Semantics*, vol. II, CUP, 1977.
4. Sevgi Özel - Neşe Atabay, *Sözcük Türleri II* (yayıma hazırlayan Prof. Dr. Doğan Aksan) TDK yayınları, Ankara, 1979.
5. F. R. Palmer, *The English Verb*, Longman, 1974.
6. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten 1971) TDK yayınları, Ankara, 1971.